

ANNA MITKOWSKA

Prof. dr hab. inż. arch.
 Cracow University of Technology
 Faculty of Architecture
 Instytut of Landscape Architecture
 e-mail: aniamitkowska@gmail.com

KRAJOBRAZY ŚREDNIOWIECZNEJ EUROPY

LANDSCAPES OF MEDIEVAL EUROPE

STRESZCZENIE

Różnorodność postaci krajobrazów średniowiecznych odzwierciedla sytuację polityczną i społeczną terytoriów europejskich w okresie V–XV wieku. Z dzisiejszego punktu widzenia, w obszarach europejskich mamy do czynienia z kilkoma charakterystycznymi typami obiektów pejzażowych, takimi jak 1. warownie (zamki) średniowieczne; 2. osady mieszkalne, w tym miasta, miasteczka, wsie; 3. opactwa i mniejsze klasztory; 4. kościoły w krajobrazach otwartych i centra pielgrzymkowe; 5. rejon upraw rolnych; 6. kompozycje ogrodowe; 7. specyficznie polskie relikty przeszłości takie jak gródki wczesno średniowieczne.

Słowa kluczowe: Ikonografia, krajobraz, średniowiecze

ABSTRACT

The variety of forms of Medieval landscapes reflects the political and social situation of European territories in the period between the fifth and the fifteenth century. From a contemporary point of view, we are dealing with a number of distinct types of landscape objects in European areas, such as 1. Medieval fortresses (castles); 2. residential settlements, including cities, towns and villages; 3. abbeys and smaller monasteries; 4. churches in open landscapes and pilgrimage centres; 5. areas of agriculture; 6. garden compositions; 7. specifically Polish relics of the past such as early-Medieval gords.

Keywords: Iconography, landscape, Middle Ages

Różnorodność postaci krajobrazów średniowiecznych odzwierciedla sytuację polityczną i społeczną terytoriów europejskich w okresie V–XV wieku. Kultura „starego kontynentu” w tym czasie kształtowała się pomiędzy spuścizną grecko-rzymską reprezentowaną przez Zachodnie Cesarstwo Rzymskie, a Bizancjum (Wschodnie Cesarstwo Rzymskie) oraz światem arabskim, muzułmańskim. Dla fizjonomii obszarowej znaczące były rozmaite aspekty życia cywilnego, takie jak osadnictwo i struktury społeczne ludności, czynniki produkcyjne, organizacja terytorialna, formy własności ziemskiej. Istotną była też zmienna sytuacja polityczna, z wieloma kształtującymi się państwami narodowymi, a także mały-

mi autonomiami lokalnymi. Poważną siłą stanowiły wielkie połacie upraw rolnych, często rozwijające się poza strukturami terytorialnych podziałów politycznych. Z dzisiejszego punktu widzenia, w obszarach europejskich mamy do czynienia z kilkoma charakterystycznymi typami obiektów pejzażowych, takimi jak:

- warownie (zamki) średniowieczne,
- osady mieszkalne, w tym miasta, miasteczka, wsie,
- opactwa i mniejsze klasztory,
- kościoły w krajobrazach otwartych i centra pielgrzymkowe,
- rejon upraw rolnych,

- kompozycje ogrodowe,
- specyficznie polskie relikty przeszłości takie jak gródki wczesno średniowieczne.

Wszystkie wymienione typy krajobrazów średniowiecznych zachowały się w terenie niekiedy w formach szczątkowych, kiedy indziej w pełnych kształtach architektonicznych. Odrębnym zagadnieniem pozostają ikonograficzne odwzorowania tych obiektów, prezentowane na rozmaitych dziełach plastycznych epoki takich jak mozaiki, freski, płaskorzeźby i inne¹.

W wyniku różnorodności sytuacji lokalnych w X wieku ukształtował się porządek feudalny. W sensie krajobrazowym (i społeczno-politycznym) rysowała się wzajemna izolacja terenów miejskich i rolnych (krajobrazy otwarte). Rozległe terytoria obejmowali swym władaniem przedstawiciele kościoła: biskupi oraz zgromadzenia zakonne z licznymi opactwami, posiadający znaczne obszary ziemskie, w których tworzyli prężne ośrodki agrarne. Pierwsze znaczące interwencje na zdegradowanych terytoriach po rzymskich podjął Karol Wielki (IX w.), zmierzający do scalenia obszarów europejskich na wzór Cesarstwa Rzymskiego, z próbami rozwoju technik rolnych. Jeszcze w X wieku, także w ramach niepokoju związanych z ekspansją muzułmańską na kraje basenu Morza Śródziemnego, wszechobecny był kryzys terytorialny. Wiek XI i XII przyniósł wzmocnienie ekonomiczne, rozwój miast i gospodarstw rolnych, a także występowanie drobnej własności rolnej. Krajobrazy europejskie porządkowane ośrodkami związanymi z traktami komunikacyjnymi i rzekami zyskiwały mocne podstawy ekonomiczne, z rozkwitem aktywności produkcyjnej. Stan taki trwał również w XIII wieku, aby stopniowo wchodzić w fazę kolejnego regresu².

WAROWNIE (ZAMKI) ŚREDNIOWIECZNE

W dziedzictwie pejzażowym wieków średnich na plan pierwszy wysuwają się licznie rozsiane w terytoriach europejskich, malowniczo wtopione w lo-

kalne krajobrazy dzieła obronne w postaci zamków średniowiecznych. Te wznoszone były w strategicznych punktach obszarów państwowych (własnościowych), na wierzchołkach skalistych gór, a także na równinach i w rozlewiskach rzek. Jako świadomie tworzone punkty obserwacyjne (zapowiadające renesansowe belwedery), budowane dla kontrolowania terytoriów, siłą rzeczy zawsze odznaczały się wybitnymi walorami krajobrazowymi, z atrakcyjnymi powiązaniem widokowymi. Widoczne z oddali, tworzyły w terenie charakterystyczne znaki oraz potwierdzenie dominacji lokalnego władcy, często przyjmując na siebie funkcje centrów politycznych. Charakter twierdz zyskiwały także całe ośrodki miejskie, otaczane zwartym kordonem potężnych często murów obronnych. Ich cechą charakterystyczną była pełna izolacja od otoczenia oraz zręczne wykorzystywanie lokalnych możliwości topograficznych, co prowadziło do efektów nazywanych dziś architekturą organiczną. Wznoszone najczęściej z miejscowego kamienia, w obszarach górskich integralnie zespały się z podłożem formacji skalnych. Obiekty tego typu powstawały w różnych regionach europejskich, m.in. w Italii, Francji, Hiszpanii, Portugalii, Niemczech, Słowacji, Polsce (od końca XII w. i w XIII–XIV w.), Szwajcarii, na Wyspach Brytyjskich. Niektóre rodowodem swym sięgają nawet VI, VII wieku. Większość pochodzi z okresu średniowiecza dojrzałego, z (XI w.) XII–XV wieku.

Wspólną cechą wszystkich zamków europejskich pozostaje ich różnorodność, sprowadzająca się do niezliczonej liczby konkretnych, każdorazowo indywidualnie potraktowanych obiektów. Równocześnie miały one wiele cech wspólnych, co nie przeszkadzało w całkowicie oryginalnym ich kształtowaniu. Mieliśmy więc kordony murów obronnych, wieże i baszty na planach kwadratu, okręgu, a czasem wieloboku, fosy, wewnątrz zabudowania mieszkalne, kaplicę, stajnie, spichlerze. Od XV wieku wprowadzano basteje, tj. niskie, dwukondygnacyjne baszty na planie okręgu lub podkowy, także nasypy ziemne formowane jako stanowiska dla artylerii. Różnego typu materiały budowlane (kamień, cegła, drewno) zespały się z lokalnymi specyficznymi cechami krajobrazów pierwotnych.

Zamki największe, o pełnym programie, stanowiły trójdzienne kompleksy zwartych zabudowań, z murami obronnymi wprowadzanymi pomiędzy poszczególne części. Budowle takie składały się z zamku wysokiego, średniego i niskiego.

W okresie pokoju użytkowano całość kompleksu. W razie oblężenia istniała możliwość stopniowego wycofywania się do zamku średniego i wysokiego, a na koniec do wieży mieszkalnej (ze studnią),

¹ W artykule zaprezentowano autorsko opracowany szkic obrazu krajobrazów europejskich epoki średniowiecza skonstruowany w oparciu o powszechnie znaną faktografię i jej interpretację z uwzględnieniem wielu pozycji literaturo-
wych, zamieszczonych w bibliografii (37 pozycji).

² Prezentowany tu tekst stanowi część znajdującego się obecnie na etapie redagowania drugiego tomu podręcznika: Anna Mitkowska, Historia sztuki II, Od romanizmu poprzez gotyk, renesans i manieryzm, barok i rokoko, klasycyzm, romantyzm i historyzm, do secesji, Kraków 2016–2018, wersja elektroniczna, na prawach rękopisu; rozdz. IV. 1., s. 244–261.

czyli do stołpu. W zamku wysokim sytuowano pałac (budynek mieszalny, rezydencję) oraz kaplicę zamkową.

W zamku średnim znajdowało się poszerzenie pomieszczeń użytkowych oraz rozbudowany system fortyfikacji z basztami i murami. W zamku dolnym urządzano obszerny dziedziniec i pomieszczenia gospodarcze. Wszystkie części otaczano zbiorczym murem obronnym oraz fosą. Do wnętrza kompleksu prowadził most zwodzony przerzucony nad fosą. Konkretny, faktyczny indywidualny kształt obiektów wynikał z kilku stałych czynników, takich jak:

- stopień zagrożenia ze strony zewnętrznych sił politycznych,
- przyjęty dla obiektu stopień jego obronności,
- możliwości finansowe właściciela fortecy,
- ogólne zasady (schematy) konstruowania zamków średniowiecznych,
- lokalne uwarunkowania topograficzne,
- miejscowe (regionalne) tradycje budowlane i architektoniczne.

W zakresie typologicznym wyróżnia się odpowiednio, według szczegółowych kryteriów podziałów, lokalizacyjnie zamki samotne oraz związane z miastem (w jego bliskim sąsiedztwie lub zespolone z miejskimi murami obronnymi). Pod względem genezy dzielimy je na zamki odśrodkowe, wzniesione wokół samotnej wieży obronnej lub dośrodkowe, gdy powstawała forteca wewnątrz muru obronnego wzniesionego na wybranym terenie. Z punktu widzenia uwarunkowań topograficznych mamy do czynienia z zamkami nizinnymi i wyżynnymi (górkami). Niektóre z nich uzyskiwały rozplanowanie całkowicie nieregularne, inne zbliżone do zgeometryzowanego³.

Szpecially atrakcyjne postaci krajobrazów kulturowo-przyrodniczych zyskały, zakładane w bardziej znaczących politycznie krajach europejskich, **systemy twierdz** budujące wielkoprzestrzenne terytorialne struktury warowne. Wśród dziś najgłośniejszych znalazła się grupa zamków **doliny Aosty**, autonomicznego regionu w północno-zachodnich Włoszech. Od zachodu graniczy on z Francją, od północy ze Szwajcarią, a od wschodu i południa z regionem Piemontu (północne Włochy). W rejonie tym w okresie od XI–XVI w. powstało ponad 70 warowni usytuowanych w atrakcyjnych wysokogórskich alpejskich krajobrazach. Wczesne, z XI–XIII w., miały charakter zdecydowanie obronny. W ciągu

XIV–XVI coraz częściej przekształcały się w okazałe rezydencje możnych rodów.

W historycznej krainie **doliny Loary** od czasów średniowiecznych do XIX w. powstało łącznie ponad 300 zamków romańskich, gotyckich i rezydencji nowożytnych. Kompleks tych budowli, często wzbogacanych ogrodami (o czym wspomniemy w dalszej części rozważań) stanowi jedną ze znakomitszych atrakcji turystycznych Francji, a środkowy bieg doliny wraz z zamkami i pałacami wpisany jest na Listę Światową UNESCO. Obecnie największą uwagę przykuwają pałace renesansowe (i późniejsze), takie m.in. jak Villandry, których malowniczy, kulturowo-przyrodniczy, zespolony z rzeką krajobraz warowny ukształtował się już w epoce średniowiecza.

Także w Polsce, na **Jurze Krakowsko-Częstochowskiej** powstał system warowni, ciągnący się od Krakowa do Częstochowy (i dalej po Poznań) wznoszonych zapewne na śladach wczesnych gródków średniowiecznych sięgających X w. Okazalsze warownie powstawały już od XIII wieku. Wzmacniane były staraniem Władysława Łokietka (1306–1333), a nade wszystko przez Kazimierza Wielkiego (1333–1370). Niektóre w ciągu XVI w. rozbudowano w reprezentacyjne rezydencje renesansowe (np. Pieskowa Skała). Dzisiejsza trasa turystyczna, obejmująca obszary małopolskie i śląskie, znana jako popularny turystyczny „Szlak Orlich Gniazd” przebiega urokliwymi krajobrazami skałkowymi ożywianymi zabezpieczonymi trwale ruinami fortec średniowiecznych. Te, w większości zniszczone najazdem szwedzkim w połowie XVII w. i w początku wieku XVIII w., w ciągu XIX w. popadały w dalsze zaniechanie. Ich ruiny tworzą niezrównane znaki krajobrazowe piętrzące się w malowniczych realiach geologicznych wapiennych skał (ostańców) osiagających wysokość do 30 m. Zamki wznoszone z kamienia wapiennego (i piaskowców) wyrastały wprost ze skalnego podłoża wpisując się w rzeźbę masywów wapiennych.

Posiadały więc rozplanowania nieregularne, indywidualne, z widoczną jednak częścią wewnętrzną mocniej zgeometryzowaną. Łącznie do zwiedzania udostępnionych jest 18 obiektów. Są to zamki: Będzin, Bobolice, Bydlin, Korzkiew, Lipowiec, Mirów, Morsko, Ogrodzieniec, Ojców, Olsztyn, Ostreżnik, Pieskowa Skała, Pilica, Rabsztyn, Siewierz, Smoleń, Tenczyn, zamek królewski na Wawelu⁴.

³ Por. uwagi [z:] Słownik terminologiczny sztuk pięknych, wydanie piąte, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 448 nn, hasło „zamek”.

⁴ Pełne omówienie zamków Jury Krakowsko-Częstochowskiej zawarto [w:] Jerzy Pleszysiak, Zamki Jury i ich okolice, wydaw. Alatus, Katowice 2007, passim.

OSADY ŚRENIOWIECZNE (PANORAMY, WIDOKI I WNĘTRZA KRAJOBRAZÓW MIEJSKICH)

W ciągu XI–XIV wieku odnotowuje się także wzmożony ruch budowlany i organizacyjny na rzecz zakładania centrów mieszkalnych w postaci rozwijających się organizmów miejskich, a także wiejskich. Wiele spośród nich wyrastało z tradycji osad jeszcze etruskich (Italia) oraz warownych obozów rzymskich (terytoria Imperium Rzymskiego). Niektóre powstawały jako ważne ośrodki polityczne, w których naczelnym zadaniem było uzyskanie daleko posuniętej obronności. Otaczane więc były wysokimi murami z licznymi bramami miejskimi, izolując się od otoczenia. Zakładane na szlakach handlowych, wzdłuż rzek, nad jeziorami, na równinach, w dolinach górskich i na stokach wzgórz zręcznie wykorzystywały lokalne uwarunkowania topograficzne. Zabudowania w obrębie murów: mieszkalne, kościelne, władzy świeckiej, tworzyły podporządkowane wymogom funkcji obszary zwartej zabudowy, z ciasnymi, często krętymi uliczkami. Te w widokach zewnętrznych tworzyły perfekcyjnie ukształtowane, charakterystyczne **panoramy** górujące w rozległych krajobrazach otwartych, z wyrazistym rytmem elementów pionowych w postaci dominanty, subdominant i akcentów⁵.

Z krajobrazowego punktu widzenia to właśnie panoramy miast i wsi średniowiecznych (ale także zamków, klasztorów, sanktuariów pielgrzymkowych), stanowią szczególnie cenny wkład w koncepcje formowania harmonijnych postaci pejzażowych. I choć miasto średniowieczne stanowiło przestrzennie proste odzwierciedlenie potrzeb użytkowych, to niejako ubocznie tworzyło modelowe struktury kompozycyjne, których zasady do dziś pozostają aktualne, choć często trudne są obecnie do osiągnięcia. W krajobrazach otwartych postrzegamy je jako zestaw widoków, tj. fragmentów „ścian” widzianych okiem człowieka bez zmiany kierunku patrzenia. W ścianach tych pojawiają się elementy mocne, nazywane motywem panoramy układane na tle, wedle trzech schematów: usytuowania wewnątrz pola tła, przecinających tło oraz trójstronnie ramowane wąskimi pasami tła. Panoramy możemy podziwiać z bardzo odległych dystansów, albo w zbliżeniu całości lub ich fragmentu. W ramach efektów wizualnych równie ważne jest oglądanie panoramy z zewnątrz jak i podziwianie licznych powiązań wido-

kowych z wnętrza zabudowy na okoliczne krajobrazy i ich elementy. Każdy z obiektów obszarowych ma w swym otoczeniu widoczne własne panoramy. Im większy obiekt, tym efekty panoramiczne są bardziej rozbudowane i atrakcyjne. Stąd obok zamków, klasztorów, rezydencji, willi itp., najbardziej wyraziste formy panoramiczne tworzone są właśnie strukturami miejskimi. Malowniczo prezentują się także, choć w drobnej w porównaniu z miastami skali, panoramy osad wiejskich.

W bardziej szczegółowym analizowaniu kształtu kompozycyjnego różnych panoram na plan pierwszy wysuwa się różnorodność wprowadzanego do nich, wspomnianego już rytmu elementów pionowych. Składowe wertykalne rozstawiane są w wyrazistych odległościach, nazywanych „skokiem” rytmu oraz w zróżnicowanych wysokościach („amplituda” rytmu). Wielorakie kombinacje „skoku” i „amplitudy” dają całą gamę rozwiązań szczegółowych od najprostszych z przyjęciem stałego „skoku” i „amplitudy” do najbardziej złożonych, z grupowaniem „skoku” i z różnicowaniem „amplitudy”. O atrakcyjności ściany panoramy decydują też konkretne rozwiązania zastosowane w tkance zabudowy miejskiej. Są to: forma ogólna poszczególnych budowli; ich formy szczegółowe; zastosowane materiały budowlane; ich kolory i faktura; ogólna masa poszczególnych obiektów; zespolenie z ukształtowaniem terenu; oraz z roślinnością komponowaną i spontaniczną. W syntetycznym ujęciu na całość panoramy składają się poszczególne jej plany ułożone „kulisowo” od przedpola, przez miąższ panoramy (w różnych dystansach ścian szczegółowych) aż po linię nieba tj. krawędź górną, której rozróżnienie często decyduje o atrakcyjności zestawu widoków. Ważne są też ramy panoramy, tj. wyraziste wyodrębnienie jej granic. W miastach średniowiecznych ramy te kształtowano szczególnie dobitnie, a to poprzez ujmowanie całej zabudowy kordonem murów obronnych zamykających całość obrazu krajobrazowego⁶.

O estetycznej jakości panoram decyduje również ich integralne zespolenie z terenem. W takim aspekcie, w realiach polskich wyodrębniamy trzy podstawowe typy topograficzne:

1. miasta na płaskim cyplu u podnóża góry,
2. miasta na płaskiej skarpie nadrzecznej,
3. miasta w kotlinie między wzgórzami⁷.

⁵ Szersze omówienie zagadnień urbanistyki średniowiecznej zawarto w rozdz. IV. 3 [w:] Mitkowska, Historia sztuki, t. II, op. cit., s. 272 nn.

⁶ Analizy kompozycyjne miast i wsi średniowiecznych przedstawił Janusz Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1976, s. 116 nn.

⁷ Tamże, s. 122 n.

W bardziej szczegółowym ujęciu różnie prezentują się panoramy obiektów usytuowanych: A. na równinie; B. na wierzchołku góry; C. na stoku górskim; D. w kombinacji stoku i wierzchołka góry; E. w dolinie górskiej; F. w rozlewisku wód (jeziora, rzeki). Interesujące efekty estetyczne uzyskujemy, gdy widoki (panoramy) oglądamy poprzez rozmaite przegrody terenowe (sztuczne i naturalne) nazywane oknami widokowymi i przeźrocami. Budują one nastroje tajemniczości i tworzą wyraziste ramy widoku. Przytoczone tu analizy postaci panoramicznych osad mieszkalnych i rangi powiązań widokowych należą do kanonu warsztatu studialno-projektowego architekta krajobrazu, stanowiąc jego ważną składową. W ujęciach panoramicznych określamy zasoby krajobrazowe, ich stan zachowania, ustalamy zagrożenia i formułujemy wytyczne projektowo-realizacyjne oraz wprost przygotowujemy projekty dzisiejszej ochrony i kształtowania panoram obiektów historycznych (i współczesnych)⁸.

Intensywniejsze badania dotyczące widoków i panoram prowadzone były w latach 70., 80. XX wieku w zespole prof. Janusza Bogdanowskiego ze znaczącym udziałem Krystyny Dąbrowskiej-Budziło. Opracowane wtedy metody pozostają aktualne do dzisiaj i powinny być stosowane w procesach studialno-projektowych. Interesujące poszerzenie zagadnienia zaproponowała Katarzyna Rozmarynowska w 2013 roku w swoim wykładzie habilitacyjnym,

O znaczeniu dalekich widoków. Część rozważań dotyczyła odpowiedzi na pytania: na czym polega wartość dalekiego patrzenia i czy zawsze doceniano dalekie widoki. Wedle Rozmarynowskiej widok jako wizualne doświadczenie krajobrazu nie występuje samoistnie, lecz tworzy go relacja jaka zachodzi pomiędzy człowiekiem a oglądanym pejzażem. Wśród wartości dalekiego widoku wyodrębnią: poznawczą; egzystencjalną; symboliczną; estetyczną.

Wartość poznawczą oznacza zaspokajanie pierwotnej potrzeby człowieka jaką jest zapewnianie sobie bezpieczeństwa. Pozwala w porę dostrzec zbliżające się zagrożenia (wróg, zjawiska atmosferyczne).

W wymiarze egzystencjalnym daleki widok przybliży nieznane, poszerza pole percepcji umożliwia uznanie widzianej okolicy za własną. W widokach krajobrazowych zapisane są także różne znaczenia symboliczne (symbol, „skrót świata” wedle koncepcji H. Elzenberga żyjącego w latach 1887–1967). Aspekt estetyczny związany jest z radością

wynikającą z obcowania z pięknem przyrodniczym i kulturowym⁹.

Tradycje doceniania rangi dalekich widoków, a inaczej mówiąc sytuowania obiektów wznoszonych przez człowieka w pięknych kontekstach krajobrazowych sięgają zapewne najstarszych, prehistorycznych kultur¹⁰.

Piśmiennictwem potwierdzone zalecanie uwzględniania aspektów widokowych w budowach świątynnych znajdujemy już u Witruwiusza (I w. przed Chr.). W epoce średniowiecza czynnik poznawczy dominował, a efekty estetyczne powstawały spontanicznie, niejako ubocznie w stosunku do potrzeb użytkowych. Przełomowe dla doceniania estetyki krajobrazowej stały się poglądy Francesco Petrarke (1 poł. XIV w.; 1304–1374), kiedy za jego sprawą natura z przedmiotu badanego stała się przedmiotem doznania estetycznego. W kolejnych epokach splatały się ze sobą nierozdzielnie aspekty poznawcze, egzystencjalne, symboliczne i estetyczne. Wiek XIX przyniósł wprowadzanie do pejzaży także i wątków ideologicznych¹¹.

OPACTWA, KLASZTORY, (SANKT UARIA, KOŚCIOŁY PROWINCJONALNE, PUSTELNIE)

Obok zamków i miast średniowiecznych także rozsiane w terytoriach poszczególnych krajów liczne siedziby zgromadzeń zakonnych, oraz centra pielgrzymkowe i prowincjonalne kościoły wiejskie (włoskie *pieve*), a także pustelnie chrześcijańskie należą do istotnych wyróżników kompozycji krajobrazowych. Rolę wiodącą odgrywały opactwa i klasztory benedyktynów i cystersów. Jedni i drudzy osiedlali się z dala od większych ośrodków miejskich, benedyktyni na wzgórzach, cystersi w dolinach i na równinach. Z racji organizacji życia klasztorowego związanego obok modlitwy także z aktywnością gospodarczą i intelektualną, tworzyli swoiste centra kultury dla okolicznej ludności, przechowywali dziedzictwo rzymskie¹².

⁸ Tamże, *passim*.

⁹ Katarzyna Rozmarynowska, *O znaczeniu dalekich widoków*, wykład habilitacyjny (wersja elektroniczna, na prawach rękopisu), Kraków 2013 (Politechnika Krakowska, Wyzd. Architektury).

¹⁰ Por. Anna Mitkowska, *Historia sztuki I, Od prehistorii poprzez kultury starożytne do początków średniowiecza*, Kraków 2014–2016, wersja elektroniczna, na prawach rękopisu, rozdz. II. 2, s. 47 nn.

¹¹ Zagadnienia te porusza Rozmarynowska, *op. cit.*, *passim*.

¹² Patrz, Mitkowska, *Historia sztuki*, t. I, *op. cit.*, rozdz. IX. 5, s. 373 nn; oraz Mitkowska, *Historia sztuki*, t. II, *op. cit.*, rozdz. III. 1, s. 169 nn.

W ramach pełnej autonomii poszczególnych klasztorów, wokół nich zakonnicy konkretnego obiektu tworzyli prężne często gospodarstwa rolne, zajmujące znaczne obszary ziemskie, rozwijające z powodzeniem najnowsze tendencje technik rolnych, konstruowania urządzeń hydrotechnicznych, uprawy winorośli. Aktywność ta splatała się z budowaniem nowych postaci krajobrazów uprawowych, tak jak miało to np. miejsce w dolinie Padu (północna Italia), gdzie powstała rozwinięta sieć kanałów irygacyjnych, porządkujących strukturę krajobrazową.

Wiele klasztorów europejskich lokalizowanych zazwyczaj w odludnych terenach powstawało w okresie od X–XIII wieku, i później. Stanowiły one kompleksy zabudowań z kilkoma dziedzińcami, otoczonych murami obronnymi, z wewnętrznymi ogrodami. W centrum zespołu klasztorowego urządzano wirydarz, zamknięty dla wiernych, przeznaczony dla użytkowania jedynie przez zakonników klasztoru. Stanowił on miejsce symboliczne „raju niebiańskiego” i przeznaczone dla medytacji. Elementy wodne także miały swoją symbolikę związaną najczęściej z „Jerozolimą Niebiańską”. Modelowy schemat organizacyjny kompleksu klasztorowego zarejestrowano na wspominanej już kilkakrotnie mapie kompleksu w Sankt Gallen (Szwajcaria, benedyktyni), ze złożonym systemem zabudowań i ogrodów¹³.

Nieźrównane efekty krajobrazowe uzyskano w głośnym do dziś opactwie benedyktyńskim *Mont Saint Michele* (Francja). Obiekt założony na maleńkiej, skalistej wyspie pływowej, w południowo-zachodniej Normandii, góruje nad otoczeniem, a z lądem stałym połączony jest wąską groblą o dł. ponad 1 km, odsłaniającą się w godzinach odpływu fal morskich Kanału La Manche. Początki klasztoru sięgają VIII wieku. Kompleks stopniowo, zwłaszcza w XI wieku rozbudowywano do kształtu miniaturowego miasteczka z kilkunastoma domami. Miejsce to już w średniowieczu przyciągało rzesze pielgrzymów, a obecnie, wpisane na Listę Światową UNESCO odwiedzone jest przez ponad 3 miliony turystów rocznie. W wiekach średnich łączyło się z ważnymi europejskimi szlakami pielgrzymkowymi prowadzącymi z Zachodu do Rzymu i Jerozolimy. Obiekt francuski wpisuje się również w tzw. świętą linię sanktuariów dedykowanych św. Michałowi Archaniołowi biegnącą prostokreślnie przez siedem, w górskich krajobrazach malowniczo usytuowanych obiektów od Irlandii (*Skellig Michael*), poprzez Anglię (*St Michael's Mount*), Francję (*Mont Saint Michel*), Wło-

chy (*Sacra di Sant Michele; Monte Sant'Angelo*), Grecję (*Isa di Simi*) do Izraela (*Monte Carmelo*).

Swoją specyficzną rangę krajobrazową posiadały także licznie w średniowieczu (poczynając od romanizmu) zakładane w prowincjonalnych obszarach krajów europejskich samotne kościołki misyjne przeznaczone dla ubogiej ludności wiejskiej. Zjawisko to szczególnie wyraziście zarysowało się w Toskanii¹⁴. Tu, oraz innych pobliskich regionach, wśród romańskich częste były świątynie po włosku nazywane *pieve*, czyli lokalne kościoły ewangelizacyjne (misyjne). Termin ten wywodzony z łacińskiego *plebs* (lud) oznacza prowincjonalne kościoły wiejskie, zespolone z wyraźnie wydzieloną częścią przeznaczoną do udzielania Sakramentu Chrztu Świętego. Budowle sakralne typu *pieve* niejednokrotnie stawały się kościołami parafialnymi oraz lokalnie pełniły funkcję probostwa z podległymi mu kościołami pomocniczymi. Były więc centrami życia religijnego i świeckiego dla okolicznej ludności, a wiele z nich do dziś użytkowanych jest przez wiernych Kościoła Katolickiego. Przeznaczone były dla ludu, wieśniaków, pasterzy, ale także i pielgrzymów w drodze do miejsc świętych. W uproszczeniu powtarzały cechy sakralnej architektury romańskiej ukształtowane w ośrodkach miejskich, w stolicach mikroregionów. Powstawały głównie w ciągu XI, XII wieku, reprezentując nurt archaizujący, nawiązujący do form stosowanych w IX wieku (architektura karolińska, przedromańska).

Wznoszono je w krajobrazach otwartych, przy traktach komunikacyjnych i trasach pielgrzymkowych. Często budowane były na ruinach świątyn etruskich, rzymskich lub wczesno chrześcijańskich.

Choć skromne, to odznaczały się elegancją, stając się klejnotami lokalnych krajobrazów. Wśród najważniejszych wymieniane są: *Pieve di Montemignaio*, *Pieve di Stia*, *Pieve di Romena*, *Pieve di Strada e Pieve di Socana*, *la Pieve di Gropina*. Archaitektonicznie, zgodnie ze stylistyką romańską eksponowały kubiczność brył. Widoczne wyraźnie elementy wertykalne i horyzontalne uzyskiwały idealną proporcjonalność symbolizującą równowagę ducha i ciała. W strukturze kompozycyjnej powściągliwe, proste, ale „zasadnicze”, bez zbędnego zdobnictwa wykonywane były z szorstkiego, szarego kamienia. Zdobnictwo rzeźbiarskie umieszczano głównie na kapitelach. Choć nie wykonywane przez wybitnych rzeźbiarzy to odznaczały się wysokim, wyrafinowanym poziomem artystycznym. Wartość szczególną stanowiła w nich perfekcyjna gra światła wpadają-

¹³ Patrz, Mitkowska, Historia sztuki, t. I, op. cit., rozdz. IX, 5, s. 380.

¹⁴ Por. uwagi Mitkowska, Historia sztuki, t. II, op. cit., rozdz. I, 4, s. 64.

cego przez *biforia*, we wnętrzach tworząc sugestywną tajemniczą atmosferę, zapowiadającą w pewnym sensie jedną z naczelných cech architektury gotyckiej jaką było mistrzowskie operowanie światłem.

KRAJOBRAZY ROLNICZE (IKONOGRAFIA Z EPOKI)

Wraz z miastami, zamkami i klasztorami, na zewnątrz, u ich murów powstawały zrazu drobne, a stopniowo coraz większe gospodarstwa rolne. Cechą naczelną krajobrazów rozległych (otwartych) stało się mocne i wyraziste oddzielenie krajobrazów miejskich od krajobrazów zielonych. Rozgraniczenie to wyraźnie rysowało się także w sąsiedztwie warowni i kompleksów klasztornych wychodzących ze swymi uprawami poza kordony murów obronnych. Zaczęły kształtować się rolnicze strefy podmiejskie, związane często z drobną własnością ziemską możniejszych rodów rycerskich budujących zaczątki arystokracji europejskiej¹⁵.

Stopniowo, wraz z postępującym w XI–XIII w. rozwojem technik rolnych i nowych form zarządzania rolnictwem wprowadzanych głównie przez wspomniane już **klasztory cysterskie** rozrastały się obszary rolnicze, powstawały wsie. Otwarte tereny upraw sąsiadowały z ciągle gigantycznymi kompleksami leśnymi i nieużytkami dzikich łąk. Na szeroką skalę prowadzono (benedyktyni, cystersi) prace irygacyjne (kanały, fosy) regulujące stosunki wodne w terenach upraw, zajmowano się również regulacjami rzek. Wszystko to tworzyło nowe sytuacje krajobrazowe (np. wspomniana już dolina Padu). Ekspansja rolnictwa z czasem postępowała pochłaniając znaczne obszary wcześniejszych puszczy.

Ostatecznie zaczęły się rysować negatywne zjawiska nadmiernego wycięcia lasów pod cele rolnicze, ale i w ośrodkach portowych. To wywoływało wzmoczenie niekorzystnych zjawisk erozyjnych. W dotychczasowych nieużytkach następowała wymiana roślinności spontanicznej na wartościowe kultury rolne, często ogradzane dla ich bezpieczeństwa.

Co ciekawe, najcenniejsze gatunki uprawowe wprowadzano w obręb obwarowanych miast, klasztorów, zamków. W krajach śródziemnomorskich rozkwitały uprawy oliwek, winorośli, cytrusów, wymagające starasowania terenów. Wykorzystywano więc naturalne ukształtowania wzgórz, wprowadzając na stoki systemy odwodnień. W rozwiniętych

gospodarstwach rolnych zakładano wyrazisty wielopolowy ład przestrzenny, który w niektórych regionach Europy do dziś czytelny jest w terenie (Italia, Francja, Anglia). Ten formalny porządek upraw, zespalanych integralnie z ukształtowaniem terenu zaczął zapowiadać zmierzanie ku kształtowaniu krajobrazów o estetyce renesansowej¹⁶.

Wiele informacji o kształcie rolnictwa średniowiecznego pozyskujemy z materiałów archiwalnych, z dokumentów z epoki, z dzieł malarskich i płaskorzeźb występujących w obiektach architektonicznych. Odnotowywane są w nich sezonowe cykle upraw rolnych, ale także przestrzenny kształt gospodarstw oraz prace związane z przekształcaniem terenów pod świadomie urządzone uprawy (ikonografia historyczna). Zgodnie z tendencjami epoki, świadectwa te mają zazwyczaj charakter schematyczny, symboliczny, idealistyczny a nie naturalistyczny. Odczytujemy z nich jednak pozycję człowieka wśród natury i poetykę krajobrazów.

Roślinność, zwłaszcza w zdobnictwie architektonicznym przybiera charakter dekoracyjny, wyidealizowany. Późno średniowieczna ikonografia mocno podkreśla granice między miastem a uprawami rolnymi, przyrodą, wsiami. Przedstawienia XIV wieku odnotowują zmianę podejścia w relacji człowiek – natura oraz dbałość o kształt krajobrazu otwartego i miejskiego z elementami łączącymi oba światy miejski i zielony, w tym z ogrodami typu *hortus conclusus* (ogród zamknięty)¹⁷.

OGRODY ŚREDNIOWIECZNE

W wielu zamkach i klasztorach średniowiecznych, zwłaszcza w okresie od XIII–XV wieku zakładano, niewielkie zazwyczaj, kompozycje ogrodowe. Sytuowano je w obrębie kompleksu budowlanego. Szczelnie otoczone murami (lub wysokimi żywopłotami), izolowane od świata zewnętrznego, realizowały ideę *hortus conclusus* (ogrodu zamkniętego) z symbolicznymi wyobrażeniami Edenu (ogrodu rajskiego). Wprowadzano do nich drobne rośliny ozdobne oraz rośliny użytkowe takie jak zioła lecznicze i aroma-

¹⁵ Krajobrazy średniowieczne, a w nich obszary rolne omawia Annalisa Maniglio Calcagno, *Architettura del paesaggio. Evoluzione storica* (Architektura krajobrazu. Ewolucja historyczna), wydaw. „Calderini”, Bologna 1983, s. 35 nn (i 47).

¹⁶ Rozwój klasztorów europejskich naszkicowano zbiorczo [w:] Kristina Krüger, współpr. Rainer Warland, zdjęcia Achim Bednorz, *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, tłumaczenie z języka niemieckiego Miłkołaj Szwed, Milena Wójtowicz, © h.f. ullmann, wydaw. Olesiejuk, Ożarów Mazowiecki 2009, passim.

¹⁷ Znaczenie ikonografii dla pozyskiwania informacji o krajobrazach średniowiecznych zilustrowano m.in. [w:] Piotr Kulesza, *Zieleń w miastach średniowiecznych w dziełach malarstwa niderlandzkiego XV wieku* [w:] „Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, z. 19, rok 109, Wydaw. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, passim.

tyczne, winorośle, drzewka owocowe, warzywa. Pojawiały się też elementy małej architektury w postaci pergoli, trejaży, studzienek, fontann, ław darniowych, kopców i altanek. W układzie kompozycyjnym posiadały układy kwaterowe, wirydarzowe, najczęściej jednoprzestrzenne, czasem nieco rozbudowane, a sporadycznie wychodzące poza obręb murów obronnych i przechodzące w rozłogi pól uprawnych.

Ogrody w stylistyce średniowiecznej zakładało w całej Europie, głównie na terenach dzisiejszych Włoch, Francji, Anglii, Niemiec, Hiszpanii, Portugalii, Rosji, a także Polski. Już w okresie IX–X wieku, a zwłaszcza w przedziale czasowym XIII–XV wieku na tereny związane z basenem Morza Śródziemnego (Sycylia, Hiszpania, Portugalia) wkraczały ogrody islamu (muzułmańsko-arabskie). W miarę splatania się średniowiecza z epoką renesansu powstawały zamki o charakterze bardziej rezydencjonalnym niż obronnym, w których kompozycjom ogrodowym przeznaczano większe obszary. Następowo też stopniowo otwierano ogrody na okoliczne krajobrazy. Szczególnie spektakularną grupę stanowią wspomniane już zespoły zamkowo-ogrodowe doliny Loary (Francja).

Te masowo zakładane w średniowieczu, w dobie renesansu i baroku ulegały daleko idącym przebudowom i rozbudowom, a ogrody zyskiwały charakter wieloczęściowych, starsowanych sekwencji układów kwaterowych, wzbogacanych skomplikowaną ornamentyką kwiatową parterów ogrodowych (barok w sztuce ogrodowej). W obecnym kształcie ogrody te, wychodzące poza obręb kompleksu zamkowego, stanowią przykłady stylu renesansowego, barokowego, a nawet angielskiego (swobodnego, krajobrazowego).

Podobnie jak w rezydencjach nad Loarą, także w innych regionach Europy do dziś zachowało się niewiele śladów oryginalnych średniowiecznych kompozycji ogrodowych. Wiedzę o ich kształtach kompozycyjnych czerpiemy z licznych świadectw z epoki takich jak malarstwo tablicowe i freski, arasy, miniatury a także z opisów poetyckich, legend i innych utworów literackich, traktatów teoretycznych (Colonna, Boccaccio, Krescentyn)¹⁸.

KRAJOBRAZY PIERWOTNE (GEOGRAFIA EUROPY)

Cała złożoność materialnych przejawów działalności człowieka średniowiecznego osadzona została w atrakcyjnych krajobrazach przyrodniczych, co wy-

bitnie podnosi ich rangę estetyczną. Sam kontynent europejski to obszary półkuli północnej leżące na styku półkuli wschodniej i zachodniej. W istocie swojej mamy tu do czynienia z subkontynentem (rodzajem gigantycznego półwyspu) Eurazji, oddzielnym od terytoriów azjatyckich łańcuchem gór Uralu. Wyodrębnianie Europy jako kontynentu samodzielnego, nie wynika z uwarunkowań geograficznych lecz z jej wyrazistej odrębności kulturowo-politycznej. Całość tego specyficznego kontynentu z trzech stron ujęta jest wodami mórz i oceanów (Ocean Atlantycki, Ocean Arktyczny, Morze Śródziemne, Morze Czarne i inne). Europa jest najbardziej rozczłonkowaną częścią świata, o silnie rozbudowanej linii brzegowej, której długość wynosi ok. 38 tys. km (bez linii brzegowej wysp). Około 25% jej powierzchni stanowią półwyspy, spośród których największymi są: Półwysep Skandynawski (800 tys. km²); Półwysep Iberyjski (580 tys. km²); Półwysep Bałkański (470 tys. km²); Półwysep Apeniński (150 tys. km²); Półwysep Kolski (120 tys. km²); Półwysep Krymski (25 tys. km²); Półwysep Jutlandzki (24 tys. km²); Półwysep Bretoński (24 tys. km²). Znaczne obszary europejskie to tereny nizinne i równinne. Jednakże o szczególnym ich charakterze decydują liczne łańcuchy górskie, wśród których najważniejsze to: Alpy, Apeniny, Pireneje, Karpaty, Bałkany, Góry Dynarskie, Góry Skandynawskie i wiele innych drobniejszych pasm. Do najbardziej atrakcyjnych krajobrazowo należą liczne w linii brzegowej Europy masywy skalne wpadające stromymi ścianami skalnymi (klifami) wprost do wód morskich. Wypiętrzone na wysokość kilkudziesięciu, a nawet kilkuset metrów tworzą pionowe urwiska z licznymi jaskiniami, prześwitami i utworami geologicznymi powstałymi w długotrwałych procesach wypłukiwania mniej wytrzymałych składników skalnych.

PODSUMOWANIE

Sumując uwagi o postaciach średniowiecznych krajobrazów europejskich stwierdzić należy, ich cechą naczelną było wyraziste oddzielanie kompleksów architektonicznych takich jak miasta, wsie, klasztory, zamki od rozległego zielonego otoczenia. Linie graniczne podkreślone były masywnymi kordonami murów obronnych, a poszczególne budowle architektoniczne także zyskiwały rozbudowane dzieła obronne (warowne zamki i klasztory). Efekt taki wynikał z realizowania potrzeb bezpieczeństwa osad i siedlisk ludzkich od potencjalnego wroga (sąsiada).

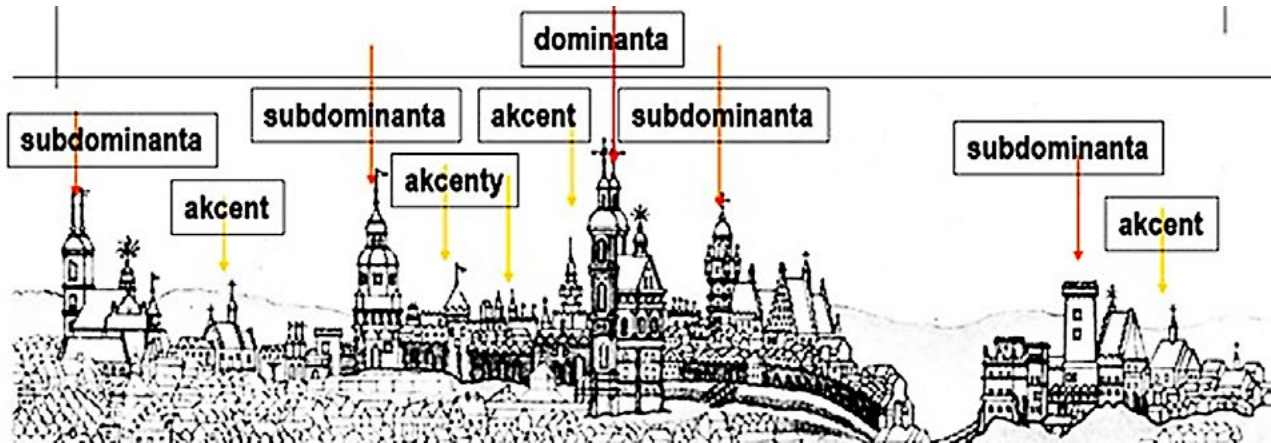
Te „wyspy” rozmaitych zabudowań, mocno znaczone były w krajobrazach otwartych systemami ak-

¹⁸ Szersze omówienie średniowiecznej sztuki ogrodowej [w:] Alessandro Tagliolini, *Storia del giardino italiano*, wydaw. La casa USHER, Firenze 1988, s. 29 nn.

Il. 1, 2, 3. Ruiny zamku w Ogrodzieńcu, Jura Krakowsko-Częstochowska. Fot. Anna Mitkowska, 2007

Ill. 1, 2, 3. Ruins of the castle in Ogrodzieniec, Krakow-Częstochowa Upland. Phot. by Anna Mitkowska, 2007

Il. 4. Struktura panoramy miasta średniowiecznego na przykładzie Lublina, z oznaczeniem elementów wertykalnych. Panorama, [z:] Tadeusz Tołwiński, *Urbanistyka*, tom I, *Budowa miasta w przeszłości*, Wydaw. Zakładu Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1934, s. 149, ryc. 103, z podpisami autorki

Ill. 4. Structure of the panorama of a Medieval city on the example of Lblin, with highlighted vertical elements. Panorama [in:] Tadeusz Tołwiński, *Urbanistyka*, vol. I, *Budowa miasta w przeszłości*, Publ. Zakładu Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1934, p. 149, fig. 103, annotations by A. Mitkowska

centów pionowych z subdominantami i dominantami, stanowiąc wyraziste, często symboliczne znaki pejzażowe. Choć uznaje się, że w epoce średniowiecza zagubiono starożytną umiejętność współdziałania ze środowiskiem przyrodniczym, to równocześnie wymogi funkcjonalne dyktowały rozwiązania przestrzenne polegające na nierozzerwalnym zespoleniu podłoża z budowlami i ich kompleksami. Miasta, zamki i klasztory powstające terenach

rozrzeźbionych lub w rozlewiskach wód integralnie zespały się z lokalnym podłożem tworząc nieskończone liczby obiektów o charakterze organicznym i malowniczym. Poczynając od XIII wieku, wraz z rozpowszechnianiem się postaw franciszkańskiego umiłowania przyrody i rozwijającą się stopniowo estetyką zmierzającą do renesansu, rezydencje, miasta i ogrody coraz częściej zaczynały otwierać się na przyrodę i doceniać jej piękno.

Il. 5, 6, 7. Okna (z lewej i w środku) i przeźrocze widokowe (z prawej). Wybrane przykłady uformowań sztucznych (budowlanych) i przyrodniczych (roślinność). Fot. Anna Mitkowska, 2004, 2005 (Pilica)

Ill. 5, 6, 7. Windows (from the left and in the centre) and a visual clearing (to the right). Selected examples of artificial (built) and natural (vegetation) formations. Phot. by Anna Mitkowska, 2004, 2005 (Pilica)

Il. 8, 9, 10. „Wnętrza” krajobrazów miasteczka Pitigliano w Toskanii. Fot. Anna Mitkowska, 2017

Ill. 8, 9, 10. „Interiors” of the landscapes of the town of Pitigliano in Tuscany. Phot. by Anna Mitkowska, 2007

Il. 11, 12, 13. Romańskie kościoły typu *pieve* w Toskanii, San Leo i Monteriggioni (z prawej). Fot. Anna Mitkowska, 2017

Ill. 11, 12, 13 Romanesque churches of the *pieve* type in Tuscany, San Leo and Monteriggioni (to the right). Phot. by Anna Mitkowska, 2017

LANDSCAPES OF MEDIEVAL EUROPE

The variety of the forms of Medieval landscapes reflects the political and social situation of European territories in the period between the fifth and fifteenth century. The culture of the „old continent” in this period was shaped between Greco-Roman legacy represented by the Western Roman Empire and Byzantium (the Eastern Roman Empire), as well as the Arabic, Muslim world. Of significance to territorial physiognomy were the various aspects of civil life, such as settlement and population social structures, production factors, territorial organisation, and forms of land ownership. The changing political situation, with numerous nation-states forming themselves, as well as small local autonomies, was also essential. The large swaths of farmland, often developing beyond the territorial structures of political divisions, were a significant factor. From today’s point of view, in European areas we are dealing with several characteristic types of landscape objects, such as 1. Medieval fortresses (castles); 2. residential settlements, including cities, towns and villages; 3. abbeys and smaller monasteries; 4. churches in open landscapes and pilgrimage centres; 5. agricultural regions; 6. garden compositions; 7. specifically Polish relics of the past such as early-Medieval gords. All of the aforementioned

types of Medieval landscapes have been preserved, sometimes in vestigial forms, while in others, in complete architectural shapes. Iconographic depictions of these objects were presented in various period visual works, such as mosaics, frescoes, reliefs and others¹.

As a result of various local situations, the feudal order constituted itself in the tenth century. In a landscape (and socio-political) sense, the mutual isolation of urban and agricultural areas (open landscapes) started to coalesce. Vast territories came under the rule of representatives of the Church: bishops and monastic societies with numerous abbeys, in which they formed powerful agrarian centres. The first significant interventions in decayed post-Roman territories were undertaken by Charlemagne (the ninth century), who made efforts to bind European areas similarly to how the Roman Empire had done, with attempts at developing agricultural technology. In the tenth century, including as a result of unrest associated with Muslim expansion into

¹ An original sketch of European landscapes of the Medieval period has been presented in the article, construed on the basis of widely known factography and its interpretation, along with taking into consideration many literature positions listed in the bibliography (37 positions).

countries of the Mediterranean Basin, there was already an ever-present territorial crisis. The eleventh and twelfth centuries brought with them economic improvement, the development of cities and farms, as well as the occurrence of petty landownership. European landscapes, structured by centres associated with circulation routes and rivers, gained strong economic foundations, along with a boom in production-related activity. This state extended into the thirteenth century as well, only to gradually enter another phase of regression².

MEDIEVAL FORTRESSES (CASTLES)

In the landscape heritage of the Middle Ages, it is the fortification works in the forms of Medieval castles that come to the fore in European territories, picturesquely set into local landscapes. They were erected in strategic points of state (property) territories, on the tops of rocky mountains, as well as on plains or in overflow areas. As intentionally created observation points (foreshadowing Renaissance belvederes), built in order to control territories, they perforce exhibited outstanding landscape qualities, along with attractive visual linkages. Visible from far away, they constituted distinct marks within the landscape, often constituting a confirmation of the dominance of the local ruler and taking on the functions of political centres. The character of fortresses was also taken on by entire urban centres, surrounded by a dense cordon of often massive defensive walls. Their distinct characteristic was the full isolation from the surroundings and skilful use of local topographic opportunities, which led to effects which are now described as organic architecture. Most often built out of local stone, in mountainous areas they became integrally bound to the foundation of rock formations. Structures of this type were being built in various European regions, including in Italy, France, Spain, Portugal, Germany, Slovakia, Poland (from the end of the twelfth century and between the thirteenth and fourteenth centuries), Switzerland and the British Isles. Some of them date as far back as the sixth or seventh century. Most of them are from the mature Medieval period, (eleventh century) between the twelfth and fifteenth century.

The trait common to all European castles is their diversity, leading to an innumerable amount of spe-

cific structures that were treated individually each time. At the same time they had many common qualities, although this did not interfere with their completely original design. We thus had cordons of defensive walls, turrets and towers on circular, square or even polygonal floor plans, moats, internal residential buildings, chapels, stables, and granaries. *Bastei*-type towers were being introduced from the fifteenth century, in the form of low, two-storey towers on a circular or horseshoe-shaped plan, in addition to earthen embankments formed as artillery emplacements. Various types of building materials (stone, brick, timber) fused with specific local traits of their primal landscapes.

The largest, full-featured castles constituted tri-sectional complexes of densely-placed buildings, with defensive walls introduced between each part. Such edifices were composed of an upper, middle and lower castle.

During peacetime, the entire complex was used. During a siege, however, there existed the possibility of retreating to the middle and upper castle and ultimately to the residential tower (with a well)—to the donjon (*stolp* in Polish). The upper castle featured a palace (a residential building, a residence) along with the castle's chapel.

The middle castle featured an expansion of utilitarian spaces, as well as an elaborate system of fortifications with towers and walls. The lower castle had an expansive courtyard and service spaces. All of the sections were surrounded by a primary defensive wall with a moat. The interior of the complex could be reached by a drawbridge suspended over the moat. The specific, actual individual shape of the structures was a result of a number of permanent factors, such as **1.** the level of threat exerted by external political powers; **2.** the level of defensibility adopted for a given structure; **3.** the financial means of the fortress' owner; **4.** the general principles (schemes) of the construction of medieval castles; **5.** local topographic conditions; **6.** local (regional) building and architectural traditions. In typological terms, specifically those concerning location, we distinguish, according to detailed division criteria – detached castles or those linked with a city (in its immediate vicinity or bound with a city's defensive walls). In terms of genesis, we distinguish centrifugal castles, erected around a lonely defensive tower, or centripetal castles, when a fortress was built inside a defensive perimeter erected on a given area. From the point of view of topographic conditions, we are dealing with lowland and highland (mountain) castles. Some of them were given completely irregular

² The text presented herein constitutes a section of the second volume of a handbook that is currently being edited. : Anna Mitkowska, *Historia sztuki II, Od romanizmu poprzez gotyk, renesans i manieryzm, barok i rokoko, klasycyzm, romantyzm i historyzm, do secesji*, Kraków 2016–2018, digital version, treated as a manuscript; ch. IV. 1., p. 244–261.

plans, others – those close to a geometricised one³. Particularly attractive forms of cultural and natural landscapes were gained by **fortress complexes** forming large-scale territorial defensive structures. Among the currently most-famous ones is the **Valley of Aosta**, an autonomous region in north-western Italy. It borders France from the west, Switzerland to the north, while from the east and south the region of Piedmont (northern Italy). In the period between the eleventh and sixteenth century over 70 fortresses were built here in attractive mountainous Alpine landscapes. The early ones, from between the eleventh and thirteenth century, had a decidedly defensive character. Over the course of the period between the fourteenth and sixteenth century they increasingly frequently transformed into impressive residences of wealthy families.

In the historical region of the **Loire River Valley**, over 300 Romanesque, Gothic and modern residence-type castles were built from Medieval times to the nineteenth century. The complexes of these structures in question, often enriched with gardens (which we will mention further) constitutes one of the most excellent tourist attractions of France, while the central section of the valley, along with castles and palaces, has been placed on the UNESCO World Heritage Sites List. At present, it is the Renaissance (and later) palaces that attract the most attention, such as, for instance, Villandry, whose picturesque, cultural and natural defensive landscape, fused with the river, formed already during the Medieval period.

In Poland, in the **Krakow-Częstochowa Upland**, a system of fortresses stretching from Krakow to Częstochowa (and further, up to Poznań) was formed, built probably along the traces of early Medieval gords dating back to the tenth century. More impressive fortresses were built already from the thirteenth century onwards. They were reinforced by the efforts of Władysław I the Elbow-high (1306–1333), and, most of all, Casimir the Great (1333–1370). Some were expanded into representative Renaissance residences over the course of the sixteenth century (e.g. Pieskowa Skała). The modern-day tourist trail, covering areas of Lesser Poland and Silesia, known as the popular “Trail of Eagles’ Nests”, runs through charming rocky landscapes enlivened by permanently secured ruins of Medieval fortresses. These were mostly destroyed during the Swedish invasion in the middle of the seventeenth

and the start of the eighteenth century, while during the nineteenth century they suffered from further neglect. Their ruins form unparalleled landscape markings towering over the picturesque surroundings of limestone outliers, reaching a height of up to 30 m. Castles built out of limestone (and sandstone) jutted directly from the rocky foundations, blending into the shape of the limestone massifs.

They thus possessed irregular, individual plans, with a visibly more geometricised outer section. In total there are 18 structures made available for sightseeing. These include the castles of Będzin, Bobolice, Bydlin, Korzkiew, Lipowiec, Mirów, Morsko, Ogrodzieniec, Ojców, Olsztyn, Ostreżnik, Pieskowa Skała, Pilica, Rabsztyn, Siewierz, Smoleń, Tenczyn and the royal castle at Wawel Hill⁴.

MEDIEVAL SETTLEMENTS (PANORAMAS, VIEWS AND INTERIORS OF URBAN LANDSCAPES)

Over the course of the period between the eleventh and fourteenth centuries a noted increase in construction and organisational efforts came about in the form of developing urban as well as rural organisms. Many of these had traditions that went as far as Etruscan ones (territories of the Roman Empire). Some were built as important political centres, in the case of which the main objective was obtaining far-reaching defensibility. They were thus surrounded by high walls with numerous city gates, isolating themselves from their surroundings. Established on trade routes, along rivers, near lakes, on plains, in mountain valleys and on the slopes of hills, they skilfully utilised local topographic conditions. Buildings within the walls: residential, church, lay governmental ones, formed areas of dense development subjected to the requirements of function, with narrow, often winding streets. In external views, they formed perfectly shaped, distinct panoramas that towered in expansive open landscapes, with an expressive rhythm of vertical elements in the form of dominants, sub-dominants and accents⁵. From a landscape-related point of view, it is the **panoramas** of Medieval cities and villages (as well as castles, monasteries, pilgrimage sanctuaries) that constitute a particularly valuable contribution to the concept of forming harmonious landscape forms. And although the Medieval city

³ Cf. comments [from:] Słownik terminologiczny sztuk pięknych, wydanie piąte, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 2007, p. 448 nn, term „zamek”.

⁴ A complete description of the castles of the Krakow-Częstochowa Upland is contained, [in:] Jerzy Pleszyniak, *Zamki Jury i ich okolice*, wydaw. Alatus, Katowice 2007, *passim*.

⁵ A broader discussion on the problems associated with Medieval urban planning is featured in. IV.3, [in:] Mitkowska, *Historia sztuki*, vol. II, op. cit., p. 272 nn.

constituted a spatially simple reflection of utilitarian needs, it, sort of as a by-product, created model compositional structures, whose principles remain topical to this day, although they are often difficult to adhere to at present. In open landscapes we perceive them as a set of views, fragments of “walls” seen with the human eye without changing the direction we are looking in. These walls feature powerful elements, called the motif of a panorama, set against a background according to three patterns: placement inside the background field, across the background and tri-laterally framed by narrow belts of the background. We can marvel at panoramas from significant distances, or when close to their fragment. In terms of visual effects, it is equally important to look at a panorama from outside as it is to look at the numerous visual linkages from inside the interiors of built-up areas with the neighbouring landscapes and their elements. Each of the territorial objects has in its vicinity its own visible panoramas. The larger the object, the more sophisticated and attractive the panoramic effects become. Hence, apart from castles, monasteries, residences, villas, etc., the most expressive panoramic forms are created by urban structures. The panoramas of rural settlements present themselves picturesquely as well, although on a much smaller scale when compared to cities. When analysing the compositional shape of the various panoramas, the element that comes to the fore is the variety of the aforementioned rhythm of vertical elements that was introduced into them. Vertical constituents are laid out in expressive distances, called the “leap” of the rhythm and varied heights—the “amplitude” of the rhythm. Various combinations of “leaps” and “amplitudes” provide an entire array of detailed solutions, ranging from the simplest ones with a stable “leap” and “amplitude” to the most complex, with a grouping of “leaps” and variations in “amplitude”. The attractiveness of a panorama wall is also formed by specific solutions utilised in a city’s urban tissue. These include: the general form of individual buildings; their detailed forms; their colours and texture; the general mass of individual buildings; their fusion with the shape of the terrain and with both landscaped and spontaneous greenery. In a synthetic perspective, the entirety of a panorama is composed of individual planes arranged in a “stage-like” manner, ranging from the foreground, through the “meat” of the panorama (at various distances of detail walls) up to the skyline, i.e. upper edge, whose fragmentation is often the deciding factor in the attractiveness of a set of views. the frames of a panorama – the expressive highlighting of its borders – is also important. In Medieval cities these frames were shaped quite liter-

ally, by framing the entirety of the built-up area with a cordon of defensive walls enclosing the whole of the landscape image⁶.

The aesthetic quality of panoramas are also decided by their integral fusion with the terrain. In this aspect, in Polish conditions, we distinguish three fundamental topographic types: **1.** cities on a flat plateau at the foot of a mountain; **2.** cities on a flat riverside escarpment; **3.** cities in a valley between two hills or mountains⁷. In a more detailed view, the panoramas of objects located in the following manners present themselves differently: A. on a plain; B. on a hilltop; C. on a slope; D. on a combination of a hilltop and a slope; E. in a mountain valley; F. in an overflow area (a lake, a river). Interesting aesthetic effects can be obtained when views (panoramas) are seen through various land barriers (either natural or manmade), called visual windows or clearings. They build an atmosphere of mystery and create expressive frames around a view. The analyses of panoramic forms of residential settlements and the ranks of visual linkages presented herein belong to a canon of the study and design toolset of a landscape architect, constituting its important component. We define landscape assets, their state of preservation, we determine threats and formulate design and execution guidelines, as well as directly prepare designs of the contemporary protection and shaping of the panoramas of historical (and contemporary) objects using them⁸.

More intensive research concerning views and panoramas was performed in the 1970’s and the 1980’s as a part of prof. Janusz Bogdanowski’s team, with significant contribution by Krystyna Dąbrowska-Budziło. The methods that were developed at the time remain up-to-date and should be used in analytical and design processes. An interesting extension of the problem was proposed by Katarzyna Rozmarynowska in 2013 in her habilitation work., *O znaczeniu dalekich widoków*. Some of the deliberations concerned answering the questions: what is the value of looking far based on and whether far views have always been appreciated. According to Rozmarynowska, a view as a visual experience of the landscape does not exist by itself, but is created by the relationship between the observer and the landscape that is being looked at. Among the values

⁶ Compositional analyses of Medieval cities and villages was presented by Janusz Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1976, p. 116 nn.

⁷ Ibidem, p. 122 n.

⁸ Ibidem, passim.

of a far view, she distinguished: the cognitive; existential; symbolic and aesthetic one.

The cognitive value means the satisfying of man's primal need that is ensuring safety. It makes it possible to recognise a threat in time (an enemy, an atmospheric phenomenon).

In the existential dimension, the far view makes the unknown more familiar, it extends the field of perception and makes it possible to acknowledge the visible surroundings as our own. Various symbolic meanings are also recorded in landscape views (symbol, "an abstract of the world" according to the concept by H. Elzenberg, who lived in the years 1887–1967). The aesthetic aspect is associated with joy resulting in experiencing cultural and natural beauty⁹.

Traditions of acknowledging the rank of far views, or, in other words, the placement of structures erected by man in beautiful landscape contexts, probably reach back to the oldest, prehistoric cultures¹⁰.

The recommendation of taking into consideration visual aspects in temple buildings attested in literature can be found already in the work of Vitruvius (first century BCE). In the Medieval period, the cognitive factor was the dominant one, while aesthetic effects came about spontaneously, somewhat as by-products in relation to utilitarian needs. The views of Francesco Petrarca (first half of the fourteenth century; 1304–1374) became groundbreaking for appreciating landscape aesthetics, as it was thanks to him that nature, from an object of study, became an object of aesthetic experience.

In subsequent periods cognitive, existential, symbolic and aesthetic aspects became inseparably intertwined. The nineteenth century also brought with it the introduction of ideological notions into landscapes¹¹.

ABBEYS, MONASTERIES, (SANCTUARIES, PROVINCIAL CHURCHES, HERMITAGES)

Besides Medieval castles and cities, essential differentiators of landscape compositions include the nu-

merous seats of monastic congregations, pilgrimage centres, provincial rural churches (the Italian *pieve*) and Christian hermitages spread across the territories of individual countries. The leading role was played by the abbeys and monasteries of the Benedictine and Cistercian monks. They settled far away from large urban centres, the Benedictines on hills, while Cistercians in valleys and on plains. Due to the organisation of monastic life, which, apart from prayer, was also associated with economic and intellectual activity, they formed distinct centres of culture for the surrounding populace, safekeeping Roman legacy¹².

As a part of the full autonomy of the individual monasteries, their monks would often create dynamically developing farms, often occupying large portions of land, successfully developing the latest tendencies in agricultural technology, the construction of hydrotechnical facilities or the cultivation of vines. This activity intertwined with the building of new forms of agricultural landscapes, as it had taken place in the Po Valley (northern Italy), where a developed network of irrigation canals was built, bringing order to the landscape structure.

Many European monasteries, typically located in remote areas, were built in the period between the tenth and thirteenth centuries or later. They were complexes of buildings with several courtyards, surrounded by defensive walls, with internal gardens. In the centre of a monastic complex a cloister garth was established, inaccessible to the faithful, meant for use solely by monks. It constituted a place of a symbolic "heavenly paradise", one meant for meditation. Water features also had their symbolism associated with "Heavenly Jerusalem" most of the time. The model organisational scheme of monastic complexes was registered on the map of the complex in St. Gallen (Switzerland, the Benedictine monks), which was mentioned a number of times, with its complex system of buildings and gardens¹³.

Unmatched landscape effects were attained in the still-famous Benedictine abbey of *Mont Saint Michelle* (France). The complex, located on a small, rocky tidal island in south-western Normandy, towers above its surroundings, connected with the mainland only by a narrow dyke with a length of around 1 km, which becomes revealed during low tide on the English Channel. The beginnings of the monastery date back to the eighth century. The complex

⁹ Katarzyna Rozmarynowska, O znaczeniu dalekich widoków, habilitation work (digital version, treated as a manuscript), Kraków 2013 (Politechnika Krakowska, Wdz. Architektury).

¹⁰ Cf. Anna Mitkowska, Historia sztuki I, Od prehistorii poprzez kultury starożytne do początków średniowiecza, Kraków 2014–2016, digital version, treated as a manuscript, ch. II. 2, p. 47 nn.

¹¹ These problems were discussed by Rozmarynowska, op. cit., passim.

¹² Cf. Mitkowska, Historia sztuki, vol. I, op. cit., ch. IX.5, p. 373 nn; and Mitkowska, Historia sztuki, v. II, op. cit., ch. III. 1, p. 169 nn.

¹³ See.; Mitkowska, Historia sztuki, v. I, op. cit., ch. IX. 5, p. 380.

was gradually expanded, particularly in the eleventh century, only for it to take on the form of a miniature town with around a dozen houses. The location attracted large numbers of pilgrims already in the Middle Ages, and at present, listed on the UNESCO World Heritage Sites List, it is visited by over 3 million tourists each year. In the Middle Ages it was connected with important European pilgrimage trails leading from the West to Rome and Jerusalem. The French complex is also a part of the so-called holy line of sanctuaries dedicated to St. Michael the Archangel, which runs straight through seven structures located in picturesque mountain landscapes, from Ireland (*Skellig Michael*), through Great Britain (*St Michael's Mount*), France (*Mont Saint Michel*), Italy (*Sacra di Sant Michele; Monte Sant'Angelo*), Greece (*Isa di Simi*) to Israel (*Monte Carmelo*).

Lonely missionary churches for the poor rural population, established in provincial areas of European cities and numerous in the Middle Ages (starting from the Romanesque period) also had their own peculiar landscape rank. This phenomenon became particularly clear in Tuscany¹⁴. Here, as well as in other nearby regions, temples called *pieve* in Italian, which were local missionary churches, were common among those of the Romanesque type. The term itself is derived from the Latin word *plebs* (the people) and denoted provincial rural churches, fused with a clearly demarcated area meant for granting the Sacrament of the Holy Baptism. *Pieve*-type religious buildings became parish churches and played the role of rectories with local ancillary churches. They were thus centres of religious and lay life for local populations, many of them being used by the faithful of the Catholic Church to this day. They were meant for the people, villagers, herders but also for pilgrims who were on their way to holy places. In a simplified manner, they repeated the characteristics of Romanesque religious architecture shaped in urban centres, in micro-regional capitals. They were primarily built over the course of the eleventh and twelfth century, representing an archaic revival current, referring to forms used in the ninth century (Carolingian, pre-Romanesque architecture).

They were erected in open landscapes, near circulation routes and pilgrimage trails. They were often built on ruins of Etruscan, Roman or early Christian temples.

Although modest, they displayed an elegance, becoming jewels of local landscapes. The following are mentioned as some of the most important ones:

Pieve di Montemignajo, Pieve di Stia, Pieve di Romena, Pieve di Strada e Pieve di Socana, la Pieve di Gropina. Architecturally, in accordance with the Romanesque style, they exposed the cubic nature of their massings. Clearly visible vertical and horizontal elements attained a perfect proportionality, symbolising the balance of body and spirit. Modest, simple, but "strict" in their compositional structure, without excessive decoration, they were built out of rough, grey stone. Sculptural decorations were only placed on the heads of columns. Although they were not made by outstanding sculptors, they were marked by a high, sophisticated level of artistry. The perfect play of light that entered through the *biforiums* inside the interiors, creating a suggestive, mysterious atmosphere, foreshadowing, in a sense, one of the main characteristics of Gothic architecture, which was the masterful use of light, was a particular value.

AGRICULTURAL LANDSCAPES (PERIOD ICONOGRAPHY)

Along with cities, castles and monasteries—farms were established, outside, at the foot of their walls. They were initially small, but gradually grew bigger and bigger. The main characteristic of expansive (open) landscapes became a strong and expressive separation of urban landscapes from green ones. This delineation also clearly outlined itself in the vicinity of fortresses and monastic complexes, which encroached on the area outside of their walls with their fields. Suburban agricultural zones started to emerge, often associated with petty landownership by the wealthier knightly families, laying the groundwork for European aristocracy¹⁵.

Gradually, along with the progress of agricultural technology and new forms of agricultural management that took place between the eleventh and the thirteenth centuries and was primarily introduced by the aforementioned **Cistercian monasteries**, agricultural areas expanded and villages formed. Open areas of farmland were adjacent to still-gigantic forest complexes and unused areas of wild meadows. Irrigation works (channels, moats) that regulated water conditions in areas where farming was performed was introduced on a large scale (Benedictines, Cistercians), in addition to efforts to regulate rivers. All of this created new landscape situations

¹⁴ Cf. comments Mitkowska, *Historia sztuki*, v. II, op. cit., ch. I, 4, p. 64.

¹⁵ Medieval landscapes, including their agricultural areas, were discussed in Annalisa Maniglio Calcagno, *Architettura del paesaggio. Evoluzione storica (Landscape architecture. Historical evolution)*, publ. „Calderini”, Bologna 1983, p. 35 nn (i 47).

(e.g. the previously mentioned Po Valley). The expansion of agriculture progressed, over time taking up substantial portions of former forests.

Ultimately, the negative phenomena of excessive deforestation of land for agricultural purposes started to appear, occurring in port centres as well. This caused an increase in negative erosion-related phenomena. In what had previously been unused land, spontaneous vegetation became replaced by valuable agricultural plants, often fenced off for their own safety.

What is interesting, the most valuable crop species were being introduced inside the fortified areas of cities, monasteries and castles. In Mediterranean countries, olive, vine and citrus farming bloomed, requiring the land to be terraced. Thus, the natural shape of hills was used, introducing drainage systems to their slopes. Developed farms saw the establishment of an expressive, multi-field spatial order, which is legible in the landscape in some regions of Europe to this day (Italy, France, Great Britain). This formal order of cultivation, integrally fused with the shape of the terrain, started to foreshadow the change towards the shaping of landscapes featuring a Renaissance aesthetic¹⁶.

We can gain a lot of information concerning the form of Medieval agriculture from archival materials and period documents, in addition to painterly works and reliefs in works of architecture. Seasonal cycles of agricultural cultivation have been noted in them, as has the spatial layout of farms and the works associated with transforming areas into deliberately laid out farms (historical iconography). In accordance with period tendencies, these sources usually have a schematic character, one that is symbolic, idealistic, instead of being naturalist. We can glean from them the position of man among nature and the poeticism of landscapes nonetheless.

Vegetation, particularly in architectural ornamentation, took on a decorative, idealised character. Late Medieval iconography strongly highlights the boundaries between the city and agricultural areas, nature and villages. Depictions from the fourteenth century noted a change in the approach to the relation between man and nature and a care for the shape of the open and urban landscape, with elements connecting both worlds—the green and the

urban one, including enclosed gardens of the *hortus conclusus* type¹⁷.

MEDIEVAL GARDENS

Garden compositions, usually small, were established in many Medieval castles and monasteries, particularly in the period between the thirteenth and the fifteenth centuries. They were placed inside building complexes. Tightly surrounded by walls (or tall hedges), isolated from the external world, they implemented the idea of *hortus conclusus* (an enclosed garden), with symbolic depictions of Eden (the garden of paradise). Small ornamental plants, as well as utilitarian ones, such as healing and aromatic herbs, vines, fruit trees and vegetables, were introduced into them. Garden furniture also appeared in the form of pergolas, trellises, wells, fountains, grass benches and gazebos. In terms of composition, they featured flower bed layouts, of the garth type, with single spaces, sometimes expanded slightly, sporadically extending beyond the scope of defensive walls and turning into the expanses of farming fields.

Gardens in the Medieval style were established all over Europe, primarily in areas of contemporary Italy, France, Great Britain, Germany, Spain, Portugal, Russia, as well as Poland. Already in the period between the ninth and tenth centuries and particularly in the interval between the thirteenth and the fifteenth century, the areas associated with the Mediterranean Sea Basin (Sicily, Spain, Portugal) were encroached upon by gardens of Islam (Muslim-Arabic). As the Middle Ages intertwined with the Renaissance period, castles of a more residential—rather than defensive—type emerged, in which garden compositions were given larger sections of land. A gradual opening up of gardens to the surrounding landscapes also took place. A particularly spectacular group is formed by the aforementioned valleys of the Loire (France).

Those that were established in immense numbers in the Middle Ages were subjected to far-reaching redevelopments and expansions in the period of the Renaissance and the Baroque, while gardens were given a character of multi-part, terraced sequences of flower-bed layouts, enriched with complicated flower ornamentation of garden parterres (the Baroque in garden design). In their present shape, these gardens,

¹⁶ The development of European monasteries was described in general, [in:] Kristina Krüger, co-operating with Rainer Warland, phot. by Achim Bednorz, *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, translated from German by Mikołaj Szwed, Milena Wójtowicz, © h.f. ullmann, pub.; Olesiejuk, Ożarów Mazowiecki 2009, passim.

¹⁷ The significance of iconography in obtaining information about Medieval landscapes was illustrated [in:] Piotr Kulesza, *Zieleń w miastach średniowiecznych w dziełach malarstwa niderlandzkiego XV wieku*, [in:] „Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, b. 19, year 109, Wydaw. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, passim.

going beyond the scope of the castle complex, constitute examples of the Renaissance, Baroque and even the English style (freeform, landscape style).

Similarly as in the residences along the Loire River, in other regions of Europe only a small number of original traces of Medieval garden compositions has survived. Knowledge of their compositional shape is derived from numerous period testimonies, such as panel paintings and frescoes, tapestries, miniatures, as well as from poetic descriptions, legends and other literary works, including theoretical treatises (Colonna, Boccaccio, Kresczentyn)¹⁸.

PRIMAL LANDSCAPES (GEOGRAPHY OF EUROPE)

The entire complexity of the material manifestations of the activity of man in the Medieval period was set in attractive natural landscapes, which outstandingly elevates their aesthetic rank. The European continent itself is an area of the northern hemisphere located at the point of contact between the eastern and western hemispheres. In essence, we are dealing with a sub-continent (a type of gigantic peninsula) of Eurasia, separated from Asian territories by the Ural Mountain chain. The emergence of Europe as a self-sufficient continent was not a result of geographic conditions, but rather its clear cultural and political distinctiveness. The entirety of this specific continent is framed on three sides by sea and ocean waters (the Atlantic Ocean, the Arctic Ocean, the Mediterranean Sea, the Black Sea and others). Europe is the most disjointed part of the world, with a highly complicated shoreline, whose length amounts to around 38 thousand km (not counting the shorelines of islands). Around 25% of its surface area is composed of peninsulas, the largest of which include: the Scandinavian Peninsula (800 thousand km²); the Iberian Peninsula (580 thousand km²); the Balkan Peninsula (470 thousand km²); the Apennine Peninsula (150 thousand km²); the Kola Peninsula (25 thousand km²); the Jutland Peninsula (24 thousand km²); the Breton Peninsula (24 thousand km²). Significant European territories are plains and lowland areas. However, their distinct character is the result of numerous mountain chains, the most important among them being: the Alps, the Apennines, the Pyreneans; the Carpathians, the Balkans, the Dinaric Mountains, the Scandinavian Mountains and many other smaller chains. The most attractive ones in terms of land-

scape are the rocky massifs that are numerous along Europe's shoreline, which connect with the sea waters directly with their stony walls (cliffs). Several tens or even hundreds of metres tall, they form vertical cliffs with numerous caves, clearances and geological formations created during the long-term processes of the erosion of less-durable components of rock.

CONCLUSION

As a summing up of the commentary on the forms of Medieval European landscapes, it should be stated that their main quality was a clear separation of architectural complexes such as cities, villages, monasteries and castles from their expansive green surroundings. The border lines were highlighted with massive fortification walls, while individual architectural buildings also featured sophisticated fortification works (fortified castles and monasteries). This effect was a result of ensuring the need for the safety of human settlements and habitats from potential enemies (neighbours). These "islands" of various buildings were strongly highlighted in open landscapes through systems of vertical accents with sub-dominants and dominants, constituting expressive, often symbolic landscape markings. Although it is accepted that in the period of the Middle Ages the ancient skill of cooperating with the natural environment had been lost, functional requirements dictated spatial solutions based on an inseparable fusion of the terrain with buildings and complexes thereof. Cities, castles and monasteries built on areas with complicated shapes or in overflow areas were integrally fused with local terrain, forming innumerable structures of an organic and picturesque character. Starting with the thirteenth century, along with the spread of the attitudes of the Franciscan love of nature and the gradually developing aesthetic that led towards the Renaissance, residences, cities and gardens started to open up towards nature and to appreciate its beauty increasingly frequently.

LITERATURA

1. Architektura. Style i detale, praca zbiorowa pod red. Emily Cole, wydaw. „Arkady”, Warszawa 2007.
2. C. Bayet, Krótki zarys historii sztuki, Zakłady Graficzne B. Wierzbicki i S-ka, Warszawa [b.r.; XIX/XX w.].
3. Leonardo Benevolo, Miasto w dziejach Europy, tłumaczenie z języka włoskiego Hanna Cieśla, wydaw. Krag, Warszawa 1995.
4. Jan Białostocki, Sztuka cenniejsza niż złoto, wyd. III rozszerzone, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.

¹⁸ A broader discussion on Medieval garden design, [in:] Alessandro Tagliolini, Storia del giardino italiano, publ. La casa USHER, Firenze 1988, p. 29 nn.

5. Janusz Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1976.
6. Janusz Bogdanowski, Zygmunt Holcer, Marian Kornecki, *Architektura obronna*, „Słownik terminologiczny architektury”, z. II; Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1994.
7. Tadeusz Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich*, wyd. II poprawione i poszerzone, wydaw. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1980.
8. *Cuda natury, kultury i sztuki. Skarby UNESCO*, praca zbiorowa, wydanie II poprawione, wydaw. SBM, Warszawa 2014.
9. Tadeusz Dobrowolski, *Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974.
10. *Dzieje architektury w Polsce (praca zbiorowa)*, wydaw. Kluszczyński, Kraków [2004].
11. Jonathan Glancey, *Historia architektury*, wydaw. „Arkady”, Warszawa 2002.
12. Wojciech Gorgolewski, Eugeniusz Tomczak, *Grodziska Górnego Śląska z Zagłębia Dąbrowskiego z lotu ptaka*, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Generalny Konserwator Zabytków, Oddział Katowicki Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Katowice 1996.
13. *Historia sztuki, Sztuka gotyku. Późne średniowiecze*, „Biblioteka Gazety Wyborczej”, Marketing Room Poland, Kraków 2010.
14. *Historia sztuki, praca zbiorowa (wielotomowa), tom 17, Polska. Architektura*, „Biblioteka Gazety Wyborczej”, wydaw. Marketing Room (Hiszpania) Poland, Kraków 2010.
15. Mary Hollingsworth, *Sztuka w dziejach człowieka*, wydaw. „Arkady”, Warszawa 2006.
16. Wilfried Koch, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, „Świat Książki”, Warszawa 1996, tłumaczenie z języka niemieckiego (Mosaik Verlag Monachium).
17. Kristina Krüger, współpr. Rainer Warland, zdjęcia Achim Bednorz, *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, tłumaczenie z języka niemieckiego Mikołaj Szwed, Milena Wójtowicz, © h.f. ullmann, wydaw. Olesiejuk, Ożarów Mazowiecki 2009.
18. Piotr Kulesza, *Zieleń w miastach średniowiecznych w dziełach malarstwa niderlandzkiego XV wieku [w:] „Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, z. 19, rok 109*, Wydaw. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012.
19. Annalisa Maniglio Calcagno, *Architettura del paesaggio. Evoluzione storica (Architektura krajobrazu. Ewolucja historyczna)*, wydaw. „Calderini”, Bologna 1983.
20. Anna Mitkowska, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego. Cz. I. Od starożytności do renesansu*, Wydaw. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012.
21. Anna Mitkowska, *Historia sztuki I, Od prehistorii poprzez kulturę starożytną do początków średniowiecza*, Kraków 2014–2016, wersja elektroniczna, na prawach rękopisu.
22. Anna Mitkowska, *Historia sztuki II, Od romanizmu poprzez gotyk, renesans i manieryzm, barok i rokoko, klasycyzm, romantyzm i historyzm, do secesji*, Kraków 2016–2018, wersja elektroniczna, na prawach rękopisu, w opracowaniu.
23. *Najpiękniejsze miejsca w Europie*, tłumaczenie z niemieckiego Beata Kruk i Eliza Modzelewska, wydaw. „Świat Książki”, Warszawa 2003 (Münich 2002).
24. Nikolaus Pevsner, *Historia architektury europejskiej*, wydaw. „Arkady”, Warszawa 2013 (pierwsze wydanie angielskie 1943).
25. Jerzy Pleszyniak, *Zamki Jury i ich okolice*, wydaw. Alatus, Katowice 2007.
26. Mieczysław Porębski, *Dzieje sztuki w zarysie, tom 1*, wydaw. „Arkady”, Warszawa 1987 [wyd. III; (wyd. I, 1976)].
27. Folco Quilici, *Italia dal cielo. Viaggio per immagini nella storia*, wydaw. De Donato, Bergamo 1980.
28. Katarzyna Rozmarynowska, *O znaczeniu dalekich widoków*, wykład habilitacyjny (wersja elektroniczna, na prawach rękopisu), Kraków 2013 (Politechnika Krakowska, Wydz. Architektury).
29. *Sanktuaria w Europie*, wydaw. MUZA SA, Warszawa 2002; polskie tłumaczenie oryginału *Die grössten Kathedralen, Klöster und Pilgerstätten Europas*, Germering 2002.
30. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, wydanie piąte, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 2007.
31. Alessandro Tagliolini, *Storia del giardino italiano*, wydaw. La casa USHER, Firenze 1988.
32. Tadeusz Tołwiński, *Urbanistyka. Tom I Budowa miasta w przeszłości*, Wydaw. Zakładu Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1934.
33. Przemysław Trzeciak, *1000 tajemnic architektury*, wyd. 2, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1967.
34. Adolf Waas, *Der Mensch im deutschen Mittelalter*, Hermann Böhlau Nachf., Graz – Köln 1964.
35. Dawid Watkin, *Historia architektury zachodniej*, wydaw. „Arkady”, Warszawa 2001.
36. Tadeusz Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, wydaw. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1971.
37. Jan Zachwatowicz, *Architektura polska*, „Arkady”, Warszawa 1966.